

21-Mustaqillik yillarida O'zbekistonda aholisi demografik rivojlanishi

Reja:

- 1. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda aholi o'sishi**
- 2. Aholi sonining hududiy o'zgarishi**
- 3. Mamlakatda kechayotgan demografik jarayonlarning zamonaviy tendentsiyalari**

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda aholi o'sishi. O'zbekiston geografik jihatdan Markaziy Osiyo mintaqasining markazida joylashgan bo'lib, umumiy maydoni 448,97 kv.km.ni tashkil etadi. Hozir respublikamiz aholisi 2018 yil 1 yanvar holatiga ko'ra, 32650,0 ming kishidan ortiqni tashkil etmoqda. Aholining ko'payishi bilan bir qatorda respublika va uning hududlarida aholi zichligi ham oshib bormoqda. Xususan, yurtimizda har kv.km.ga 1940 yilda 14,6 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, 1991 yilda bu ko'rsatkich 46,3 kishi, 2010 yilda 64,9 kishidan iborat bo'lgan. 2017 yilda bu ko'rsatkich 72,7 kishini tashkil etdi (1940 yilga nisbatan deyarli 5 baravar oshgan). Ayni paytda O'zbekistonning 14 ta hududidan 10 tasida aholi zich joylashgan bo'lib, ularning umumiy maydoni butun respublika hududining to'rtidan bir qismini tashkil etadi. Aholisi uncha zich bo'lmagan to'rtta ma'muriy-hududiy birlik bo'lib, ular Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Navoiy va Jizzax viloyatlari hisoblanib, respublika hududining qolgan to'rtidan uch qismini egallagan. 2017 yil 1 yanvar holatiga ko'ra, aholining eng zich joylashgan hududlari sifatida 1 kv.km.ga to'g'ri keladigan aholi soni Andijon (689,0 kishi), Farg'ona (527,3 kishi), Namangan (356,5), Xorazm (293,7 kishi), Samarqand (217,8 kishi) viloyatlari va Toshkent shahri (7257,9) hissasiga to'g'ri keladi (1-jadval).

Aholining zichligi

(yilda, 1 kv.km.ga to'g'ri keladigan aholi soni, kishi)

Hududlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
O'zbekiston Respublikasi	64,9	65,8	66,8	67,9	69,1	70,3	71,5
Qoraqalpog'iston Respublikasi	10,1	10,2	10,3	10,4	10,6	10,8	10,9
Andijon	621,5	631,2	641,0	652,4	664,5	676,9	689,0
Buxoro	41,8	42,3	42,9	43,6	44,3	45,0	45,7
Jizzax	55,0	55,9	56,8	57,8	58,9	60,2	61,3
Qashqadaryo	95,3	97,2	99,1	101,3	103,6	105,9	108,1
Navoiy	7,9	7,9	8,0	8,1	8,2	8,4	8,5
Namangan	319,8	325,3	330,5	336,6	343,3	349,9	356,5
Samarqand	195,0	198,3	201,6	205,5	209,6	213,7	217,8
Surxondaryo	108,2	110,4	112,5	114,8	117,3	120,0	122,5
Sirdaryo	169,9	172,8	175,4	178,5	181,6	184,7	187,6
Toshkent	173,4	175,1	176,8	178,7	180,9	183,2	185,5
Farg'ona	477,7	485,3	492,6	501,0	509,6	518,5	527,3
Xorazm	264,6	269,3	273,4	278,4	283,6	288,7	293,7
Toshkent sh.	6875,7	6914,1	7008,8	7044,6	7099,6	7165,2	7257,9

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Ma'lumki, mamlakatning barqaror va samarali rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillardan biri barqaror demografik vaziyat sanaladi. O'zbekistonda aholining tabiiy ko'payish sur'atlari so'nggi yillarda biroz pasaygan bo'lishiga qaramasdan, Markaziy Osiyo va MDH mamlakatlari orasida aholining ko'payishi ko'rsatkichi bo'yicha hamon etakchi davlat hisoblanadi.

Tahliliy ma'lumotlarga ko'ra, respublikamiz mustaqilligining 20 yili (1991-2011 yillar) mobaynida O'zbekiston aholisi soni 8,9 mln. kishiga oshgan holda, bu ko'rsatkich shu davrda qo'shni davlatlar, xususan, Tojikistonda 2,2 mln. kishi, Turkmanistonda 1,2 mln. kishi, Qirg'izistonda 1,0 mln. kishi, Qozog'istonda 0,8 mln. kishi hamda Ozarbayjonda 1,9 mln. kishiga to'g'ri keladi. Aksincha MDHning ayrim davlatlari, jumladan, Ukrainada 6,0 mln., Rossiyada 5,4 mln.,

Moldovada 0,8 mln., Belorussiyada 0,7 mln. va Armanistonda 0,3 mln. kishiga kamayish holati kuzatilgan.

1-chizma. O'zbekistonda aholi sonining o'sish dinamikasi (yil oxiriga, ming kishi).

Aholi soni jinsiy tarkibi bo'yicha respublikamizda har 1000 nafar erkakka 997 nafar ayol to'g'ri keladi (4-rasm). Bu ko'rsatkich dinamikasi bo'yicha oxirgi yillarda barqaror mutanosiblik kuzatilmoqda.

2-chizma. O'zbekistonda doimiy aholi umumiy sonida ayollar va erkaklarning nisbati (foizda).

Respublikamiz aholisi sonining hududlararo taqsimlanishida ham sezilarli o'zgarishlar kuzatilmoqda. Ma'lumotlarga ko'ra hozirgi davrda eng ko'p aholi soni Farg'ona vodiysi (Andijon, Farg'ona, Namangan) mintaqasi (28,6 foiz) va Zarafshon vodiysi (Samarqand, Navoiy, Buxoro) mintaqasiga (19,8 foiz) to'g'ri keladi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari mintaqasiga – 17,3 foiz, Toshkent viloyati va Toshkent shahriga – 16,5 foiz, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatiga – 11,2 foiz, Jizzax va Sirdaryo viloyatlariga – 6,6 foiz aholi hissasi to'g'ri keldi (5-jadval).

Bu vaziyatda aholini mehnat bilan bandlik darajasini oshirish va mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanish maqsadida ichki va tashqi mehnat migratsiyasi jarayonlari bo'yicha maqsadli davlat dasturlarini tayyorlash maqsadga muvofiqdir. Ushbu dasturlarda mavjud mehnat resurslarini hududlardagi innovatsion rivojlanish istiqbollari munosib qayta taqsimlash, shu borada ichki migratsiyaga jalb qilingan yosh oilalar uchun imtiyozli uy-joy qurilishi va hududlarda yangi ijtimoiy infratuzilmalarni barpo etishni taqozo etmoqda

Hududlar bo'yicha aholi soni (ming kishi)

Hududlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2016 yilda 2010 yilga nisbatan o'sishi (foizda)
O'zbekiston Respublikasi	29123,4	29555,4	29993,5	30492,8	31022,5	31575,3	32120,5	110,3
Qoraqalpoqiston Respublikasi	1680,9	1692,8	1711,8	1736,5	1763,1	1791,1	1817,5	108,1
Andijon	2672,3	2714,2	2756,4	2805,5	2857,3	2910,5	2962,3	110,8
Buxoro	1683,8	1707,4	1729,7	1756,4	1785,4	1815,2	1843,5	109,5
Jizzax	1166,7	1186,6	1205,0	1226,8	1250,1	1276,1	1301,0	111,5
Qashqadaryo	2722,9	2777,8	2831,3	2895,3	2958,9	3025,6	3088,8	113,4
Navoiy	873,0	881,2	888,4	901,1	913,2	927,9	942,8	108,0
Namangan	2379,5	2420,6	2458,7	2504,1	2554,2	2603,4	2652,4	111,5
Samarqand	3270,8	3326,2	3380,9	3445,6	3514,8	3583,9	3651,7	111,6
Surxondaryo	2175,1	2218,9	2260,6	2308,3	2358,3	2411,5	2462,3	113,2
Sirdaryo	727,2	739,5	750,6	763,8	777,1	790,6	803,1	110,4
Toshkent	2644,4	2671,0	2695,7	2725,9	2758,3	2794,1	2829,3	107,0
Farg'ona	3229,2	3280,8	3329,7	3386,5	3444,9	3505,3	3564,8	110,4
Xorazm	1601,1	1629,1	1653,8	1684,1	1715,6	1746,9	1776,7	110,9
Toshkent sh.	2296,5	2309,3	2340,9	2352,9	2371,3	2393,2	2424,1	105,5

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Respublika aholi sonidagi sifat jarayonlarining o'zgarishlari bevosita aholining yosh tarkibi o'zgarishlari bilan bog'liqdir. O'zbekiston aholisining hozirgi yosh tarkibi XX asrning 90-yillarida boshlangan tug'ilish darajasining qisqarishiga qaramay yosh hisoblanadi. Ya'ni, 2017 yil 1 yanvar holatiga aholi tarkibida 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar ulushi – 56,5 foiz, 16 yoshgacha bo'lgan bolalar ulushi

– 30,1 foiz, 16-29 yoshdagilar ulushi – 26,4 foizni tashkil etdi. Shuningdek, statistik ma'lumotlar tahlili so'nggi yillarda 0-15 yoshdagi aholi mutlaq sonining kamayotganligidan dalolat bermoqda (2010 yilda umumiy aholi sonida 16 yoshgacha bo'lgan bolalar ulushi – 31,2 foizni tashkil etgan).

2010-2016 yillar davomida respublikada aholi tarkibida mehnatga layoqatli bo'lganlar soni 2010 yilda 31,3 foizdan iborat bo'lgan bo'lsa, 2016 yilga kelib – 30,1 foizga teng bo'lgan. (5-rasm). Mazkur holat mustaqillik yillari yurtimizda tug'ilish ko'rsatkichining kamayganligi bilan izohlanadi. Jumladan, 1991 yili respublikada tug'ilishning umumiy koeffitsienti 34,5 foizdan 2010 yili 23,2 foizgacha kamaygan. Hozirgi kunda bu ko'rsatkich yanada pasayish tendentsiyasiga ega.

Umuman olganda bundan buyon ham davlatimiz aholisi tarkibiy jihatida rivoj topgan davlatlar tajribasidan kelib chiqib mehnatga layoqatli aholi soni 2050 yilga qisqarib boradi va keksa avlod aksincha hozirgi 10,0-12 foizdan – 18-22 foizgacha oshib borishi faraz qilinmoqda.

3-chizma. O'zbekistonda aholining yosh tarkibi bo'yicha taqsimlanishi (foizda).

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida shakllangan qadriyatlar, urf-odatlarda o'ziga xos o'zgarishlar ro'y berayotganligi xalqning munosib turmush sharoitini yaratishga intilishi, omma o'rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida bandlik darajasining ortib borishi, har bir oila o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda farzandlar tug'ilishini ko'rsatkichining biroz pasayishiga olib keladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, 2007-2016 yillarda O'zbekistonda mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni – 20,7 foizga, mehnatga layoqatli bo'lgan keksa yoshdagi aholi soni esa 55,0 foizga ortgan. Tahlil natijalari mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lgan aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soniga nisbatan yuqori sur'atda o'sganligini ko'rsatadi. Bu holat bir tomondan, Ikkinchi jahon

urushidan keyingi “demografik to’ldirish” davrida tug’ilgan aholining bugungi kunda keksalar guruhi qatoriga qo’shilishi bilan, ikkinchi tomondan, respublika aholisi o’rtacha yoshining nisbatan oshayotganligi bilan izohlanadi.

Mamlakatda kechayotgan demografik jarayonlarning zamonaviy tendentsiyalari tahlili aholi yosh tarkibida bolalar salmog’ining kamayib, mehnatga layoqatli yoshdagi va qariyalar salmog’i oshib borayotganligini ko’rsatmoqda. Ma’lumotlarga ko’ra, 2000-2016 yillarda O’zbekiston aholisining nisbatan sust keksayayotgan hududlarida ham aholining qarish indeksi ko’tarilib bormoqda. Bu esa, o’z navbatida, yaqin kelajakda respublikamizning barcha hududlarida ham aholining keksayish darajasi rivojlanishini ko’rsatadi.

Dunyo demograflarining prognozlari mazkur jarayon tobora kuchayib borishidan dalolat bermoqda. Xususan, BMT ekspertlarining prognozlariga muvofiq, 2050 yilga borib dunyoda eng yuqori qarish darajasi 72,7 foizga etishi taxmin qilinmoqda.

Aholining keksayish jarayoni mamlakatlar milliy iqtisodiyotining rivojlanishiga o’zining salbiy ta’sirini o’tkazadi hamda bu jarayon quyidagi qator ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib kelishi kutilmoqda:

1. Aholi o’rtasidagi keksalar ulushining ortishi fuqarolarning iqtisodiy faolligini pasaytirib boradi. Odamning yoshi qancha katta bo’lsa ularning mehnat jarayonidagi harakatchanligi va mahsuldorligi shunchalik pasayib boradi;

2. Aholining keksayishi iqtisodiyotda mehnatga layoqatli yoshlar ulushi kamayishini anglatadi. Bu esa ish bilan band aholini kasb-malaka va tarmoq tarkibining o’zgarish jarayoni hamda binobarin, iqtisodiyotning samaradorligi oshishini sekinlashtiradi;

3. Pensiya jamg’armasi zimmasiga pensiyalar to’lash xarajatlarining benihoya og’ir yuki tushadi, zero pensionerlar ulushining ko’payishi bilan biryo’la pensiya jamg’armalariga mablag’ to’lab boradigan mehnatga layoqatli aholi salmog’i qisqaradi;

4. Keksalarga tibbiy xizmat ko'rsatish va dori-darmon uchun davlat va oila tomonidan ajratiladigan qo'shimcha mablag' miqdori oshib boradi, gerontologik muassasalar tarmog'ini kengaytirish va butun sog'liqni saqlash tizimini sifatli tarzda qayta qurishni talab qiladi;

5. Keksalikka qaramasdan o'z kasbining mohir sohiblari hali mehnat qilishni istaydigan "yosh qariyalar"ni ish bilan band bo'lishiga to'sqinlik qilmaslik siyosatini joriy etish zarur. Bu muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifa, chunki pensiya yoshiga etmaganlarga ham ish o'rinlari etishmaydi;

6. Aholining keksayish jarayoni moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining tarkibiga, miqdoriga va sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, ya'ni aholi bu guruhning talab va ehtiyojlariga muvofiq ravishda tovar va xizmatlar assortimentini o'zgartirishga to'g'ri keladi. Ba'zi texnologik operatsiyalarni ham o'zgartirish, mashina va uskunalarni xodimlarning yosh xususiyatlariga moslashtirish kerak. Transport vositalari ham keksalar talabiga monand xizmat qilishi lozim bo'ladi.

Yuqoridagi ijobiy tendentsiyalar bilan birga, mamlakatda demografik rivojlanishni yanada yuqori sifatli aholini takror barpo qilish sharoitlarini vujudga keltirish maqsadida demografik rivojlanishning birinchi galdagi vazifalari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

O'zbekistonning "Demografik rivojlanish havfsizligi kontseptsiyasini" ishlab chiqib qabul qilish zarur;

– tug'ilishni uzoq muddatli istiqbolda ham demografik takror barpo qilishning oddiy shakli darajasida saqlab borish;

– aholi sog'lig'ini saqlash tizimini isloh etish jarayonida kasallikni oldini olish hamda keksalarga ixtisoslashgan gerontologiya xizmatini barpo etish, aholining ayrim ijtimoiy guruhlariga kafolatlangan bepul tibbiy yordam va keng omma aholi uchun sifatli pullik zamonaviy talab va standartlarga muvofiq tibbiy xizmat ko'rsatishni vujudga keltirish;

– sog'lom hayot tarzi, to'g'ri ovqatlanish va gigiena, sog'lom homiladorlik va bola parvarishi, reproduktiv salomatlik, sog'lom turmush tarzi masalalarida aholining tibbiy savodxonligini oshirish;

– ishlab chiqarishda mehnat qilishning xavfsiz shart-sharoitlarini ta'minlash, baxtsiz hodisalar, zaharlanishlar va jarohatlarning oldini olish.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizning oxirgi yillardagi demografik tendentsiyalari davlatimizda muntazam ravishda amalga oshirib kelinayotgan ijtimoiy-iqtisodiy davlat va hududiy dasturlari aholini takror barpo qiluvchi yuksak demografik salohiyat vujudga kelganligi va undan samarali foydalanishga zamin yaratilganligidan dalolat beradi.

Tayanch atamalar: aholi zichligi, O'zbekiston aholisi, aholi jinsiy tarkibi, aholi bandligi, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi, demografik to'ldirish, demografik prognoz, aholining keksayish jarayoni

Nazorat savollari:

1. Mustaqillik yillarida O'zbekiston aholisi qanday o'sdi?
2. O'zbekistonning aholizichligi eng yuqori bo'lgan viloyatlari qaysilar?
3. Mamlakatda zamonaviy demografik jarayonlarning qanday kechmoqda?

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
2. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

3. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
4. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.

5. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
6. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997.-157 b.
7. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
8. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.

Elektron manbalar:

1. <http://ziyo.net>

